

TÜRK YAZILI KÜLTÜRÜNDE KOMŞULUK

Neighborhood in Turkish Written Culture

Yrd. Doç. Dr. Mustafa GÜNDÜZ

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi

mstgndz@gmail.com

Yrd. Doç. Dr.M. Cengiz YILDIZ

Polis Akademisi Elazığ Zülfü Açar Polis MYO

cngz23@gmail.com

Öz

Komşuluk, Türk kültür hayatının ve toplum yapısının önemli bir unsurudur. Gündelik hayatın işleyişinde en çok ihtiyaç duyulan ve etkilerine maruz kalınan komşuluk üzerine yazılı kültürde yeterli araştırmaların varlığından söz etmek güçtür. Sosyal dinamiğin önemli unsuru olan komşuluk bölgeden bölgeye, toplumdaki topluma çeşitli yönleriyle farklılık gösteren bir tarihselliğe sahiptir. Değişen dünya koşullarında yapısal ve işlevsel bakımdan da hızla değişmektedir. Bu değişimin tespit edilebilmesi için konunun kültürel tarih içindeki yeri geniş biçimde araştırılmalıdır. Bu çalışmada, komşuluğun Türk kültüründeki ve toplumsal yapısındaki yerine, önemine, işlevine ve yazılı kaynaklardaki ele alınış biçimine değinilmiştir.

Anahtar Terimler: Komşu, komşuluk, Türk yazılı kültürü, toplumsal yapı, âdet, gelenek ve görenek.

Abstract

One of the important elements of Turkish cultural life and structural society is neighborhood. There is not enough researches in written culture deal with neighborhood that has been necessity in daily life and exposures of effects of it. Neighborhood, that is important element of social dynamic have historical characteristics diversity changing from society than society and region than region. Neighborhood has speedily changed in point of structural and functional in changing world condition. For that reason, the place of subject in cultural history must be widely research for determine of changing. In this paper the place, important and function of neighborhood in Turkish culture and social structure have exanimate.

Key Terms: Neighbor, neighborhood, Turkish written culture, social structure, tradition and customs.

Giriş

İnsanın ontolojik gereksinimlerinden biri, toplum içinde yaşamaya mecbur olması ve hemcinslerine mutlak anlamda ihtiyacının olmasıdır. İnsan, hayatını sürdürebilmek için şu ya da bu biçimde diğer insanlar ile bir arada olmaya mahkûmdur. Bu bakımdan Robenson türü fiktif edebî eserler, ancak hayal dünyasında yaratılabilecek bir sahnedan öteye geçemez. İnsanların diğer insanlar ile bir arada yaşama mecburiyeti, ruhî ve psikolojik ihtiyaçların giderilmesi ve temini için olduğu kadar, neslin devamı, maddî ihtiyaçların giderilmesi, daha mutlu bir hayatın temini için de vazgeçilmezdir. İnsanlığın mecbur olduğu bu birliktelik; ilişkilerin biçimi, zaman ve mekâna göre farklılaştığı gibi, bu nedenler çerçevesinde farklı kurumlar ve oluşumlar da ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bazıları bilinçli birliktelikler olmakla birlikte, bazıları kendiliğinden meydana gelir. İşte bu kurumlardan biri de komşuluktur. Komşuluk dünya üzerindeki bütün insan topluluklarında şu ya da bu biçimde işleyen, görev ve sorumlulukları değişen işlevi ile vardır. İnsanların sağlıklı biçimde yaşayabilmesi için toplumsallaşmaya gereksinimi vardır. Bu gereksinimin sağlanmasında aile, okul, sokak,

arkadaş çevresi, meslek çevreleri, eğlence mekânları, dernekler, lokaller ve kutlama mekânlarının yanında en önemlilerinden biri komşulardır. Şu halde komşu ve komşuluk, toplumsal hayatın işleyişini anlamak için üzerinde durulması ve incelenmesi gereken temel ilişki biçimlerinden ve yapılardan biridir.

Genelde bütün toplumlar, özelde Türk toplum hayatı dikkate alındığında komşuluğun ne kadar önem ve işlev sahibi olduğu görülebilir. Buna karşın Türkiye’de, toplumun işleyişi, sorunları ve yapısı konularında araştırmaları kendisine görev bilen sosyolojide bu konu üzerine gereken genişlik ve derinlikte durulmadığı görülmektedir. Özellikle son elli yılın en çok ilgi ve itibar gören, ders kitabı ve kaynak eser olarak kabul edilen sosyoloji araştırmalarına bakıldığında komşuluk konusuna hiç değinmeyenlerin çoğunlukta olduğu görülür. Hatta çoğunluğunda komşuluk kavramı hiç ele alınmamıştır. Komşuluk konusuna son elli-atmış yılda Türk sosyologlarının nasıl baktığına ve nasıl araştırma yaptıklarına yönelik olarak tarafımızdan yapılan literatür taramasında nerede ise hiçbir veriye ulaşılamamıştır. Öncelikle çeşitli sosyoloji bölümlerince ders kitabı olarak okutulan ve kaynak kitap olarak görülen sosyoloji ders ve konu kitapları incelenmiştir. Bu amaçla, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Tahir Çağatay, Barlas Tolan, Sulhi Dönmezer, Nurettin Topçu, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Baykan Sezer, Nihat Nirun, Mahmut Tezcan, Mustafa Erkal, İsmail Doğan ve daha birçok sosyologun sosyolojiyi kavram ve olgular çerçevesinde ele alan ‘sosyoloji ya da içtimaiyat’ başlıklı kitaplarında komşuluk kavramı bir bütünlük içinde ele alınıp incelenmemiştir. Bu neticenin Türkiye’de sosyoloji yazımı, araştırma metotları ve kavramsal kullanım konularında çeşitli sebepleri vardır. Toplumsal hayatın bu önemli kurum ve olgusunun sosyolojik araştırmalara konu edilmemesi, bu yazının temel problemiğini oluşturmuştur. Dolayısıyla bu yazıda, komşuluğun tanımına, komşuluk çeşitlerine, temel işlevlerine değinildikten sonra, Türk yazılı kültüründe bu konuya değinen araştırmalar incelenecektir.

Komşu ve Komşuluk Nedir?

Türk toplum hayatında yeri, unsurları, işlevi ve ortaya çıkardığı neticeleri bakımından önemli yere sahip olan komşuluk, günlük hayatın vazgeçilmez bir toplumsal yaşam alanı ve olgusudur. Türklerde komşuluğun önemi, bir atasözünde söyle dile getirilir: “Ev alma, komşu al.” Çünkü bir evin ev olabilmesi için çevredeki komşular en az ev kadar, ama aslında evden bile önemlidir. Komşu, yakın hatta bitişik konutlarda oturan kimselerin birbirine göre durumuna denir. Komşuluk ise, komşu olma hali ve komşularla olan ilişkidir. Komşuluğun toplumsal hayatta ne kadar önemli bir yer tuttuğunu, konuyla ilgili deyim, atasözü ve

yargılardan anlamak mümkündür. Komşulukla ilgili literatürde hatırı sayılır ölçüde kavram, atasözü ve deyim bulunmaktadır. “Komşu hatırı” (komşular arası saygı), “komşu kapısı” (birbirine çok yakın iki yerden biri), “komşu kapısına çevirmek” (yakın olmayan bir yere sık sık gidip gelmek), “kapı komşu” (yan yana kapılardan veya aynı kapıdan işleyen komşular) gibi deyimler dilimizde sık sık geçer. Komşuluğun gereklerini İslâm Peygamberi şu şekilde belirtmiştir: “Bir Müslüman hayır ve iyilik üzere, komşusu ile buluştuğu zaman ona selâm verecek. Çağırdığı zaman davete gidecek, aksırıp hamdettiğinde ona rahmet dileycek, hastalandığı zaman ziyaret edip hal hatır soracak, ölünce cenazesine gidecek, komşusu açsa, var olan yemeğinin yarısını onunla paylaşacak.” Komşuluk, dinî kurallar içinde de hayli önemli bir yere sahiptir. Bu konuda geniş bir literatürden bahsedilebilir.¹ Bu önemli toplumsal kurumun tanımı konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Komşu ve komşuluğun tanım, işlev ve önemi şöyle özetlenebilir:

Komşuluğu sosyal bünyenin temel dinamikleri arasında gören Nirun, konuya en çok yer ayıran sosyologların başında gelir. Kavram hakkında uzun tanımlamalar yapan Nirun’a göre komşuluk, “belirli bir coğrafi çevre içinde birbirlerini ziyaret eden, şahsen veya ismen tanıyan, karşılıklı yardımlaşan, ödünç alan ve ödünç veren, birbirlerinin aletlerini ve malzemelerini kullanabilen, sıkı sosyal ilişkiler kurmuş olan, sayı bakımından çok fazla olmayan ailelerden kurulu küçük yerel yapıdır. Komşuluk hemen hemen her coğrafi bölge üzerinde görülen toplumlaşma şeklidir. Tamamıyla informal karaktere sahip bulunan komşuluk, küçük yapısı itibariyle sade, hatta basit tabii muhtevanın taşıyıcısıdır.”² Komşuluğun, kültür çevresi faktörlerini meydana getiren önemli unsurlar arasında yer aldığını belirten Nirun, komşuluğu ortaya çıkaran faktörün, ortak ihtiyaçlar karşısında doğan ortak duygu ve düşünceler olduğunu belirtir. Bu duygu ve düşünceler, insanlar arası komşuluk bağlarının kuvvetlenmesine yardımcı olur. Yine ona göre, “komşuluk ruhî bir dayanışma zemini oluşturmaktadır.”³ Bu zeminin üzerinde, ortaya çıkan informal çevre, *bir arkadaşlık grubudur*. Bu arkadaşlık gurubu sayesinde teşekkül eden komşuluk, insanın sosyal yaratık olma vasfını belirleyen bir ideal sosyal tip olarak sunulur. Komşuluğu, *biz* duygusu ile dolu olan psiko-sosyal pota olarak da değerlendiren Nirun, bu sosyal yapının bütün informal gruplarda görülen, *grup içi itimat dolu havanın zorunluluğuna* işaret eder. Bütün insanî birlikliklerin temel özelliklerinde olduğu gibi, komşulukta da bir takım informal kurallar

¹ Mustafa Çağırıcı-Ali Şafak, “Komşu” **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.26, s.157–159; Sabri Türkmen, **Hadislerde Komşuluk**, Şanlıurfa 1996, Yayınlanmamış YLT.

² Nihat Nirun, **Sistemik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay, 1991, s.169.

³ Nirun, **a.g.e.**, s.172.

vardır. Komşuluk, “sıkı tesanüt bağları içinde sert kaidelere, yani âdet ve örflere dayanmaktadır... Komşuluk, komşular arası karşılıklı yardımlaşma, hep birlikte bir işi başarma gayretleri içinde toplanmış gruptur.”⁴ Komşuluğun sağlıklı olarak işleyebilmesi ve devamının getirilebilmesi için “fertlerin şahsiyeti ve şahsî değerleri esasında *gayri resmî esasta liderlik*” söz konusu olabilir. Bir araya gelme, kurallara uyma, birlikte hareket etme, yeni gelenlerin guruba katılması ya da cezaların ifası gibi konularda bu informal yapı devreye girer. Sosyal dinamiğin temel bir yapısı olarak görülen komşuluk, insan gruplarının bünyesi, fonksiyonel karakteri ile üyelerine sosyalizasyon/toplumsallaşma yolunu açık tutan, dinamik sosyal merkez niteliğini koruyan ve ileriye matuf, hareketler ve kanaatler ile dolu olan *sosyal sistem* olarak düşünülmüştür. Nirun’a göre, *komşuluğun en önemli özelliği*, “sosyal dinamik bünye içinde yer alışı ve belirli zamanlarda birkaç faktör ile psikolojik ve sosyolojik tamlama gösteren bir sosyal birim halinde psikolojik atmosferi içinde üyelerini büyük varlıklarıyla kavrayıp, diğer topluluklardan o an için tamamen tecrit edebilme yeteneğine sahip oluşu, şahsiyeti, kanaati, kalıplaması, sosyal mekânı içinde bir sosyal sistem olarak gayeye yöneltmesi ve fonksiyonel-strüktürel mahiyet kazanmış olmasıdır.” Komşuluk ilişkilerinin temeli “*yardımlaşma*” ve “*güven*” temeline dayanmaktadır. Bu iki mesele insanlık tarihinin başlangıcından beri vardır ve her devirde de olmaya devam edecektir. İnsanlar komşuluğa bu iki sebep yüzünden daima önem vermişlerdir ya da istemeseler bile gereksinim duymuşlardır. Türk atasözündeki “ev alma komşu al” ifadesi her şeyden önce güvene işaret eden bir anlam derinliğine sahiptir. “Sosyal dinamik bünye bütünlüğü içinde her komşuluk grubu, ayrı bir *manevî kuvvet merkezidir*. Bir muhitte, bir köyde ya da şehirde ne kadar komşuluk grubu var ise, o kadar çok ‘manevî kuvvet merkezi’ var demektir.”⁵

Komşuluğu sosyal bünye analizi içinde ele alıp değerlendiren Nirun’a göre, komşulukta birkaç faktör *birleştirici rol* oynamaktadır. Bu roller şöyle sıralanabilir: “Yer, yüz yüze ilişkiler, mahremiyet, samimi konuşmak, dedikodu, fısıltı, eğlence, boş vakitleri harcama, ortak alâkalar, kültürel bağlar, milliyet, lisan, öğrenim ve hayat derecesi, mali seviye, ekonomik tüketim gücü, karşılıklı yardımlaşma.”⁶ Bu verilerden ortaya çıkan netice, komşulukta temel unsurun yer ve yaklaşma temayülü, diğerlerinin ise ikinci derecede gelen unsurlar olduğudur.

Komşuluk toplumda kaynaştırıcı, güven inşa edici bir manevî merkez olarak işlev görür. Bu durum, farklı komşuluk türlerinin meydana gelmesini de sağlamıştır. En başta hane, ev

---

⁴ Nirun, **a.g.e.**, s.174.

⁵ Nirun, **a.g.e.**, s.176-177.

⁶ Nirun, **a.g.e.**, s.175.

komşuluğu olmak üzere, iş yeri komşuluğu, yazlık komşuluğu, meslek komşuluğu, bağ, bahçe komşuluğu gibi maddî hayatın farklı evrelerini içeren sosyal ilişkiler vardır. Hatta “mezar komşuluğu” gibi, manevî hayatın da komşulukları üretilmiştir. İnsanlar ebedî hayatlarını geçirecekleri mekânlarda da komşularını belirlemeyi, onlar ile birlikte olmayı istemektedirler. Komşuluğa hemen her yaşta, her mekânda ve zamanda ihtiyaç duyulduğu gibi, toplum içinde en çok kadınların ve çocukların muhtaç olduğuna yönelik bir izlenim söz konusudur. Bu bakımdan komşular, bazen yakın akrabalarından bile öncelikli duruma gelmektedir. Komşuluk, hayatın her zamanında canlılığını sürdürdüğü gibi, kendini daha da belirgin gösterdiği anlar, dönemler vardır. Bayramlar, ölümler, düğünler, doğumlar, kutlamalar, yolculuklar, başarılar, başarısızlıklar, yemekler, dinî ve millî önemli günler, askere, hacca, okumaya, işe, yurtdışına uğurlamalar ve karşılamalar sırasında komşuluk, kendine özgü kurallarını davranış haline dönüştürmeyi zaruri kılar. Aksi halde komşuluğun informal cezaları kaçınılmaz hale gelir.

Değişen iş hayatı ve ekonomik imkânlar, öğrenim durumu, şehirleşme, medya ve eğlence alışkanlıkları yüzünden geleneksel komşuluk anlayışında, algılamasında, beklenti ve ilişkilerinde, komşuluğun ifasında ve temel ritüellerinde ciddi değişimler ortaya çıkmaktadır. Birçok sosyal bilim araştırmacısına göre bu değişim ciddi bir toplumsal çözülmeye ve yozlaşmaya işaret etmektedir. Ancak meselenin gerçekten böyle olup olmadığına yönelik yeterli ve güvenilir araştırmalar kâfi değildir. Komşuluğun ciddi bir şekilde değişime uğramasının temel nedenleri arasında; şehirleşmenin ve göçlerin hızlanması, yaş, cinsiyet ve diğer farklılıkların artmasıyla “birey” faktörünün gün geçtikçe belirginleşmeye başlaması ve ekonomik gelirin ve sosyal refahın artmasıyla kimsenin yakınlarına, akrabalarına ve komşularına minnet duygusunda bulunmamasının geldiği ifade edilebilir.

Komşuluğun Yaşayan Töreleri

Komşuluğun yere, zamana ve olay örgüsüne yönelik ifade ve davranış biçimleri vardır. Aslında Türkiye'nin komşuluk törelerine yönelik bir literatür taramasından ve alan araştırmalarından yoksunuz. Burada yazılı kültür ürünlerinden alınan bazı **komşuluk ritüelleri** şöyle sıralanabilir:

- Yeni komşuya ‘hoş geldin’e gitmek ve bir ihtiyacının olup olmadığını sormak,
- İhtiyacı varsa karşılamak,
- Mahallenin bakkalını, manavını, kasabını tanıştırmak,
- Yeni komşunun yalnızlık duymamasını sağlamak,

- Komşu yerleşince, duruma göre onu davet etmek, (sabah kahvesine, akşam çayına vb.),
- Evin hanımı, yeni komşuyu yakınlık kurulacak, dostluk edilecek gibi bulursa, kocasıyla anlaşarak bir ziyaretle tanıştırmak,
- Çocuklar aynı yaşta iseler, onları tanıştıırıp birlikte oynamalarını veya çalışmalarını sağlamak,
- Komşuda hasta varsa yoklamak, yardım etmek, yalnızsa bir çorba pişirmek, küçük çocuğu varsa ona bakmak, komşusunun yakınlarına hastalığını haber vermek,
- Komşulardan birinin kızı evleniyorsa, evlilik hazırlıklarına yardım etmek (dikiş, nakış, alış-veriş vb. konularda),
- Komşulardan, bilhassa genç ve yalnız evlilerden biri doğum yapmışsa, tecrübeli komşu hanımlar loğusayı yalnız bırakmamak,
- Komşulardan birinin evinde ölüm varsa, onu yalnız bırakmamak, küçük çocukları kendi evine almak, ölü evine yemek vb. şeyler göndermek, aç oturmalarını önlemek,
- Ölümün ilk gecesi, helva yapmak vb. işlere yardım etmek,
- Düğün davet gibi hallerde gerekli eşya ve kap kacak yardımı yapmak,
- Bu yardım kendisine yapılmışsa, teşekkür anlamında, kapların birine evde yapılmış tatlı ve benzeri şeylerden koyarak geri vermek. Yalnız ölü evine giden kap, boş olarak geri gönderilir.
- Komşu dedikodusuna meydan vermemek, katılmamak,
- Fazla kokulu bir yemek pişirilmişse, komşuya da bir miktar göndermek,
- Yakın komşuyu bir dost kabul edip, onun hayatının akışına karışmadan, onunla dengeli ve ölçülü ilişkiler kurmak.

Hayatımıza yeni giren **kat malikleri komşuluğunda**;

- Apartman toplantılarına katılmak,
- Alınan kararları uygulamada dikkatli olmak ve borçları zamanında ödemek,
- Ekseriyet kararlarına sonradan itiraz etmemek,
- Apartman komşularını taciz edici davranışlardan kaçınmak (gürültü, kavga, bahçe tahribi, su kesmek, halı silkelemek, selam vermemek, kapıcı, çöpçü, çocuklar ve benzeri kişilere bağırarak),
- Bayram, kandil, ramazan gibi hallerde, tanışmasalar dahi, karşı karşıya gelindiğinde gönül alıcı bir iki söz söylemek,

- Su, ışık, yakıt vb. ortak harcamalarda dikkatli olmak, israfa meydan vermemek,
- Yönetici yasaklarına uymak,
- Sayılı günlerde, apartmana hizmet edenlerin (çöpçü, bekçi, postacı vb.) bahşişine iştirak etmek,
- Kurban kesme ve benzeri olaylarda komşuları rahatsız edici dikkatsizliklerden kaçınmak,
- Herkesin düşüncesine, hak ve hareketlerine saygı göstermek, ille benim dediğim olsun tavrından kaçınmak,
- Araba varsa ve komşulardan biri vasıta bekliyorsa, yer de varsa, tanışılmasa bile onu arabaya davet etmek,
- Aileden sonra en yakın tanışlık biriminin komşular olduğunu unutmamak.

Yazılı Kültürde Komşu ve Komşuluk Araştırmaları

Komşuluk ilişkileri geleneksel Türk mahallesinin ve kentinin önemli ritüellerinden, ortak davranış kalıplarından biridir. Köydeki komşuluk, aileler arasında maddî ve manevî yardımlaşma ihtiyacından kuvvet kazanmakla birlikte, sosyal refahın, toplumsal hareketliliğin ve göçün hızlanmasıyla, kentleşme ve apartmanlaşmanın yeni hayat biçimi haline gelmesiyle birlikte mahalle yapısının değiştiği, mahalledeki süregelen ilişki biçimlerinin olumsuz bir biçimde etkilendiği söz konusu edilmektedir. Özellikle şehirlerde, kiracılık müessesesinin komşuluk ilişkilerinde eski devamlılık niteliğini ortadan kaldırdığına yönelik görüşler hayli yaygındır. İçinde yaşanan zamanda komşuluk ilişkilerinde hissedilir bir değişimin meydana geldiği düşüncesi genel olarak kabul edilmektedir. Bu değişim, insanlar arasında şikâyetlere neden olmakta, geçmişe karşı sürekli bir nostaljiyi dillendirmektedir. Burada üzerinde durulması gereken nokta, meydana gelen değişimin içeriğini, temel doğrultusunu ve dinamiklerini anlamaktır. Bu anlaşıldığı takdirde, toplum hayatının daha sağlıklı işlemesi için temel veriler elde edilmiş olacaktır.

Ansiklopedik tarz eserler, komşuluğa yönelik geniş bilgiler içermemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin komşuluk maddesi⁷, Mustafa Çağırıcı ve Ali Şafak tarafından kaleme alınmıştır. Burada komşuluk; dinî gereklilikler, hukukî sorumluluklar ve yükümlülükler dikkate alınarak incelenmiştir. Bu maddede öncelikle komşu ve komşuluk kavramlarının tanım ve alanları üzerinde durulduktan sonra, farklı din ve inanışlardaki yaklaşımlara değinilmiştir. Özellikle İslâm dininde komşuluk hakları üzerinde

⁷Mustafa Çağırıcı, Ali Şafak, "Komşu" **TDV, İslâm Ansiklopedisi**, C.26, s.157–159.

durulmuştur. Şafak, yazısında komşuluğun fikhî yönünü ele almıştır. Komşu olmaktan doğan hak ve sorumluluklar temel kaynaklara inilerek verilmiştir. Komşuluğun geleneksel yapısı, değişimi, davranış biçimleri, sosyolojik olarak önemi gibi konulara yer verilmemiştir.

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu tarafından yapılan geniş ölçekli ve örneklemli *Türk Ailesinin Yaşadığı Mekânlara/Konutlara İlişkin Eğilimler* başlıklı çalışmada komşuluk konusuna oldukça sınırlı yer verilmiştir. Araştırma neticesinde komşuluk ilişkilerinin yeni biçimler aldığı, yeni sorunlar ortaya çıkardığı bilgilerine yer verilmiştir.

Yine aynı kurum tarafından yayımlanan *Türk Aile Ansiklopedisi* başlıklı üç ciltlik geniş eserde komşuluğa iki yazı ayrılmıştır. Kentleşme ile ilgili yazılarda ise komşuluğa değinilmemiştir. H. Özdemir, *Türkiye’de Komşuluk İlişkileri* başlıklı yazısında, komşuluk ile ilgili terimler üzerinde durmuş, sosyal hayatın önemli bir kurumu olduğunu vurgulamış, sosyalleşmenin gerçekleşmesinde komşuluğun önemine değinmiştir. Köy ve kent hayatında komşuluğun hangi ritüeller çerçevesinde işlediği kısaca belirtilmiştir. Aynı eserde A. Turan Alkan tarafından kaleme alınan yazıda, benzer konular işlenmiştir. Her iki yazının sonuç hükmü, hızla gelişen kentleşme ve toplumsal değişme ile geleneksel komşuluk ilişkilerinin yara almaya başladığı ve zayıfladığı yönündedir. Ayrıca, geleneksel komşuluk ilişkilerinin yerini kent hayatında dernekler, klüpler, mahalle kahvehaneleri ve kooperatiflerin aldığı dile getirilmiştir.

‘Komşuluk’ konusunu bugüne kadar akademik olarak en geniş çapta Sencer ve Ayşe Ayata ele almışlardır. *Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü* başlıklı çalışma, Ankara’nın farklı Sosyo-kültürel bölgelerinde oturanları farklı değişkenler açısından incelemiştir. Bu değişkenlerden biri de *komşuluk ilişkileridir*. Bu çalışmada üst, orta ve alt sosyo-kültürel bölge insanların komşuluk ilişkileri, akrabalık ilişkilerinin kapsamı ve yoğunluğu, görüşme sıklıkları, dayanışma, orta ve alt kesim akrabalığının düzenlenmesi, yeni orta sınıfta akrabalığın düzenlenmesi, komşuların sosyal konumları, komşuyla görüşme ve tanışma nedenleri, görüşülen komşu sayısı ve görüşme sıklıkları, komşularla görüşme alanları, komşular arasında dayanışma çatışma alanları, komşuluk ilişkilerinde beklentiler ve değişme ve komşuluk ilişki tipleri başlıkları altında incelenmiştir. Bütün bu başlıklar, alandan elde edilen sayısal değerler ile yorumlanmıştır.

Nermin Erdentuğ *Sosyal Âdet ve Gelenekler* başlıklı çalışmada, komşuluğa kısaca değinmiş ve komşuluk ilişkilerinin özellikle kadınlar açısından çok önemli olduğunu, hatta akrabalıktan bile önde geldiğini vurgulamıştır. Erdentuğ, komşuluğun Anadolu’nun farklı yörelerinde farklı biçimde uygulandığına değinerek, küçük örnekler vermiştir.

Komşuluk ilişkilerine değinen sosyal bilimcilerden biri *İsmail Doğan*'dır. Doğan, kentleşme ile ilgili, "*Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler*" başlıklı makalesinde; komşuluk ile mahremiyet kültürü, sokak ve mahalle arasında sıkı bir bağ kurmuştur. Ona göre, yapılan yeni evin sokaktaki konumu, komşuların bu yeni konumdan etkilenmeleri, kadınların devlet adına müdahalesini ve denetimini gerektiren haller içine girmektedir. Doğan, komşuluğu toplumsal bir değer olarak kabul eder. Geleneksel kültürde mahalle yapılanmasının komşuluk ilişkisine göre belirlendiğini belirtir. İsmail Doğan, *Toplum ve Eğitim* sorunlarını ele aldığı kitabında da, komşuluk ile ilgili bir paragrafa yer vermiştir. Doğan burada, komşuluğun bir geleneksel toplum değeri olduğuna işaret ederek, bunun tercih değil bir zorunluluk olduğunu ve bu zorunluluğa insanların istemeseler de katlanmak zorunda kaldıklarını vurgulamıştır.

Köksal Alver, *Siteril Hayatlar Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler* adlı yeni çalışmasında, yeni oluşan kent hayatındaki güvenli ve korumalı mekânlardaki hayat ilişkilerini araştırırken komşuluğa da değinmiştir. Alver, kent hayatında komşuluk ilişkilerinin hissedilir derecede değişme uğradığını ancak sanıldığı aksine ortadan kalmadığını belirtmiştir. Site sakinleri ile yüz yüze görüşme tekniği ile yapılan araştırma, komşuluğun yeni biçimlerine değinmiştir.

Toplumsal değişimin hızlandığı 1980'li yıllarda yeni kent hayatındaki komşuluk ilişkilerini inceleyen önemli çalışmalardan biri Atay'a aittir. Atay, *Keban Baraj Nedeniyle Elazığ'ın 1800 Evler Mahallesi Göç Edenlerin Kentleşme Sorunları* adlı incelemesinde, Keban Barajı'nın yapımı dolayısıyla Elazığ'ın kenar mahallesi yerleştirilenlerin hayatındaki değişimi incelediği araştırmasında, önemli bir değişken olarak komşuluk ilişkilerini ele almıştır. Yeni göç edenlerin kentleşme sürecinde önemli bir konum arz eden komşuluk; dinî ve etnik özellikleri de barındırmak suretiyle daha çok yardımlaşma ve sorun çözme mekanizması olarak gelişme göstermiştir. Atay'ın araştırmasına göre, köyden gelenlerin yeni hayat koşulları doğrultusunda komşuluk biçimleri geliştirdikleri gözlenmiştir.

Komşuluk ilişkilerinin yeni kent yaşamındaki durumunu ele alan bir diğer araştırma Yakut Sencer'e aittir. Sencer, *Türkiye'de Kentleşme* başlığını taşıyan kitabında, 1970'lerin başında İstanbul'daki kentsel değişimi incelemiştir. Burada, komşuluk ilişkilerinin de önemli ölçüde değişime uğradığı, ancak öncelikle komşuluğu belirleyen değerlerin yardımlaşma, güven ve güç kazanma değerleri etrafında oluştuğunu vurgulanmıştır.

Sema Erder, *İstanbul'da Bir Kent Kondu: Ümraniye* adlı incelemesinde, 1990'ların başında İstanbul Ümraniye'deki hızlı kentsel değişim içinde dar biçimde de olsa komşuluğa değinilmektedir.

Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu'nun hazırladıkları, *Nöbetleşe Yoksulluk* adlı, İstanbul Sultanbeyli'deki özellikle mimarî bakımdan ortaya çıkan değişimi inceleyen çalışmaları yeni komşuluk ilişkilerine yer vermektedir.

Komşulukla İlgili Akademik Çalışmalar / Araştırmalar:

Türkiye'de komşuluğun hak ettiği ölçüde akademik çalışmalara konu olduğunu söylemek güçtür. Ulaşabildiğimiz YÖK dokümantasyon merkezi verilerine göre komşuluk, doktora düzeyinde bir çalışmaya başlı başına konu olmamıştır. Ancak yüksek lisans seviyesinde bazı araştırmalar, komşuluğu farklı yönleriyle konu edinmiştir. Bu araştırmaların hemen hepsi bilgi toplama aracı olarak anket ve yüz yüze görüşme tekniğini kullanmışlardır. Araştırmalar, Türk toplumunda komşulun tarihsel süreç içindeki yeri ve önemini kısa bölümler halinde vermişler ya da buna hiç değinmemişlerdir. Buna göre, komşuluğun tarihsel sürecinin araştırılmamış bir konu olarak ortada durduğu söylenebilir.

Ahmet Koyuncu, *Konya'da Komşuluk İlişkileri* başlıklı araştırmasını, Konya merkeze bağlı ilçelerde 400'e yakın aile ile yaptığı ankete dayandırmıştır. Araştırmada temel olarak şu konular üzerinde durulmuş ve neticelere ulaşılmıştır: Hızlı kentleşme, komşuluk ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Hızlı kentleşme sonucu, yüzyılın başlarında genelde kırsal bir toplum özelliği taşıyan şehirlerde, konutların mimari programında değişiklikler meydana gelmiş, çekirdek aile yapısı yerleşmiş ve ülkemiz oldukça sağlam bir aile yapısına sahip olmasına karşın, bu süreç, ailenin bu bağlamda yapısının kısmen çözülmesine ortam hazırlamıştır. Gerek kırsal alanlarda gerekse kentlerde; niteliği, formu, davranış örüntüleri, beklentileri değişmiş olsa da komşuluk ilişkilerinin devam ettiği görülmekte ve kimilerinin öngördüğü gibi yok olma, yalnızlaşma ve çözülmenin olmadığı görülmektedir. Özetle komşuluk, başta büyük şehirler olmak üzere nitelik değiştirmekte fakat yok olmamaktadır.

Müjgan Göçlük, *Kentleşme Sürecinde Akrabalık ve Komşuluk Kültürü (Afyonkarahisar Örneği)* başlıklı araştırmasında, Afyon il merkezindeki komşuluğun yaşayan durumuna yönelik sosyolojik bir tasvir denemesi yapmıştır.

Sabri Türkmen, *Hadislerde Komşuluk* araştırmasında, konuyu dinî kaynaklar kullanarak, İslâm dininin komşu ve komşuluğa verdiği önem, getirdiği hükümler ve sorumluluklar çerçevesinde incelemiştir.

Gülşen Önüç, *Yeni Kentleşme Bağlamında Komşuluk Birimi Tasarım İlkeleri İstanbul Alkent 2000 Yerleşimi Üzerine Bir İnceleme* başlıklı araştırmasında, çeşitli komşuluk birimi yaklaşımlarını teorik olarak ele almıştır. Burada bahsi geçen komşuluk, mimari içeriklidir.

Mekân ve binalardaki yakınlık ve uzaklığı dikkate alan komşuluk biçimidir. İçinde beşer, toplum yoktur. Bu haliyle sosyolojik bir çalışma olarak nitelendirilmesi zor görülmektedir.

Komşulukla İlgili Yapılmış Akademik Araştırmalar

1. Sencer Ayata-Ayşe Ayata, *Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü*, Ankara: DPT Yay.,1996.
2. Leyla Öpöztürk, *Komşuluk Birimlerinin Oluşumunda Bir Araç Olarak Güvenli Kriterlerinin İncelenmesi*, İstanbul: MSÜ, 2006.
3. E. Özensel, *Kentleşemeyen Ailelerin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Kökenine Dair Sosyolojik Bir İnceleme*, S.Ü. Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: 1992.
4. A. Gülümser, *A New Trend in Urbanization: Gated Communities in İstanbul*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, 2005.
5. Müjgan Gölçük, *Kentleşme Sürecinde Akrabalık ve Komşuluk Kültürü (Afyonkarahisar Örneği)* Afyonkarahisar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
6. Sabri Türkmen, *Hadislerde Komşuluk*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 1996.
7. Orhan Bozkurt, 1961, *Komşuluk İkametgâhın Yakın Çevresi*, İTÜ Yay. İstanbul.
8. Y. S. Dülgeroğlu-G. Pulat, *Toplu Konutlarda Nitelik Sorunu*, T.C. Başbakanlık Konut Araştırmaları Dizisi, S.4, Ankara: 1994.
9. Gülşen Önüç, *Yeni Kentleşme Bağlamında Komşuluk Birimi Tasarım İlkeleri İstanbul Alkent, 2000 Yerleşimi Üzerine Bir İnceleme*, MSÜ, FBE, İstanbul: 2002.
10. Ahmet Koyuncu, *Konya'da Komşuluk İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü., Konya: 2005.

Tarihsel Bağlam İçinde Türk Toplumunda 'Komşuluk' Nasıl Araştırılabilir?

Bugünün toplumundaki komşuluk ilişkisini sağlıklı biçimde incelemek için elbette öncelikle sosyolojinin öngördüğü metot ve teknikler kullanılarak alan araştırmalarına başvurulmalıdır. İçerden ve dışardan gözlemler, anket, görüşme, vaka inceleme bunların başında gelir. Ancak komşuluğun tarihsel süreç içindeki konumu ve değişim aşamalarını inceleyebilmek için tarihsel sosyolojinin metotlarına ve temel kaynaklarına başvurmak gerekecektir.

Komşuluk konusunun tarihi gelişiminin hak ettiği ölçüde araştırılmamasının farklı sebepleri olmakla birlikte, en önemlilerinden biri; Türkiye'de sosyolojinin büyük ölçüde çeviri, ithal kavramlar ve metotlar çerçevesinde bugüne kadar yazılmış ve düşünülmüş

olmasıdır. Toplumsal sorunların sebep, yapı, köken ve işleyiş biçimlerine yönelik araştırmalarda yerli kaynakların verimli olarak kullanılması sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, Türk toplumunda komşuluk konusu yerli kaynaklar kullanılarak yazılmaya mutlak olarak muhtaçtır. Bu çerçevede komşuluk, sosyolojinin kullandığı temel araştırma metotları doğrultusunda alan araştırmaları ile incelenebileceği gibi, konunun teorisinin ve tarihsel perspektifinin çıkarılabilmesi için literatür taramasına ihtiyaç vardır. Bunun için de, öncelikle bütün yerli süreli yayınlar başta olmak üzere, sözlü kültürün diğer ürünlerine müracaat gereklidir. Edebî türlerin hemen hepsi olmak üzere, nasihatnameler, pendnâmeler, “seyahatnameler, sûnameler, vilâdetnâmeler, şehrengizler, mesnevi tarzında manzum ve mahallî hikayeler, şiir mecmuaları... vardır ki, içtimai hayatın tekâmülünü anlamak için en mükemmel memba hükmündedirler.”⁸ Bu türler, Türk toplumsal hayatında komşuluğun tarihsel süreçte nasıl işlediğini, hangi temel ihtiyaçları karşıladığını ve hangi iç ve dış dinamiklerin etkisiyle ve nasıl değiştiğini anlamada hayli yardımcı olacaktır.

Türk toplumunda komşuluk ritüelleri, algılayışları ve toplumsal-siyasal dönüşüm sürecindeki değişimleri izleyebilmek için başvurulması gerekli kaynakların başında son yüz elli yılın süreli yayınlarının geldiği söylenebilir. Bunlar içinde gazeteler ve dergiler öncelikle müracaat kaynaklarıdır. Bununla birlikte komşuluğun tarihsel boyutlarının incelenebileceği kaynakların başında yerli ve yabancı seyahatnameler, mektuplar, toplumsal hayatın işleyişine yönelik gözlemler, anılar, hatıralar ve araştırmalar gelir.

Özellikle yabancı seyyahlar Türk toplumundaki komşuluk ilişkilerini keskin gözlemlerle kaleme almışlardır. Bunlar içinde önemli olanlardan biri Alman asker Helmuth Von Moltke'nin *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar* adlı geniş ve ilginç eseridir. Yazar, 19. yüzyıl Anadolu'sunun birçok yöresindeki komşuluk, misafirlik ve özel günlerdeki kutlama ve anma etkinliklerini keskin bir gözle ve etkili bir lisanla aktarmaktadır. Edmondo Amicis, *İstanbul 1874* adlı seyahatnamesinde, Türklerde cemiyet hayatını anlatır. Evlerin gizlenmişliğe, sokakların yapılanmasına ve güven konusuna değinir. Aynı zamanda şehre gelen köylülerin şehri nasıl yozlaştırdığını anlatır. İstanbul'daki farklı etnik ve dini gruplara ait işyerlerindeki esnaf komşuluğunun inceliklerini ironik bir üslupla ifadelendirir.

Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940* başlıklı eserinde, İstanbul'un sıradan insanlarını anlatırken, farklı unsurlar arasındaki komşuluk ilişkilerine satır aralarında sürekli göndermeler yapar. Aynı şekilde, Bela Horvath'da *Anadolu 1913* başlıklı anılarında Anadolu'nun farklı yörelerinde gözlemlediği komşuluk ritüellerine değinir.

---

⁸ Sabri F. Ülgener, **İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul: İsmail Akün Mat. 1951, s.32.

Seyahatnamelerde, anılarda ve hatıralarda komşuluk konusunda geniş bir literatür olmakla birlikte, içinden komşuluk konusunun ayıklanmasına ihtiyaç vardır.

Yerli seyahatnamelerden de bu konuda istifade edilebilir. Çok geniş bir coğrafyayı gezen ve bu sahalar hakkında çarpıcı ve yer yer abartılı tasvir ve gözlemler yapan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde komşuluğa da yer verilmiş olması büyük ihtimal dâhilindedir. Aynı şekilde *İbn-i Batuta Seyahatnamesi* de 14. yüzyıl Anadolu sosyal hayatını en iyi anlatan eserlerdendir.⁹ Batuta, şehir halkının farklı din ve etnik gruplara göre ev yaptıklarını ve bu şekilde şehirlerin oluşturduğunu yazar. Bu meyanda komşuluğun daha gelişkin tasvirinin ve incelemesinin yapılabilmesi için gerek eski gerekse modernleşme dönemi Türk toplumunun gelenek ve göreneklerini ele alan araştırmalardan ve derlemlerden yararlanılmalıdır. Bu konuda önemli bir kaynak, Abdülaziz Bey'in *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri* eseridir.

Tarihsel süreç içinde komşuluğun canlı bir şekilde görülebildiği kaynak türlerinden biri de şehir kitaplarıdır. Bu konuda Türk yazılı kültürü hatırı sayılır bir birikime sahiptir ve bu birikim son zamanlarda hayli artmaktadır. Başta ülkenin kültür şehri vasfını hakkıyla taşıyan, İstanbul, Ankara, Kayseri, Gaziantep, Harput, Malatya, Diyarbakır, Trabzon, Bursa, Edirne, Manisa, Amasya, Konya, Kütahya, Adana, Mardin vd. olmak üzere diğer bütün şehir tarihleri komşuluk hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Örneğin Gaziantep tarihi içerisinde hayli önemli yeri olan Mitat Enç'in çocukluk ve ilk gençlik senelerinin geçtiği Uzun Çarşı'yı ve oranın sıradan insanlarını büyük bir edebî üslupla hikâyeleştirdiği *Uzun Çarşının Uluları* ve işgal yıllarının Antep'ini anlattığı *Selamlık Sohbetleri*'nde komşuluğun ifasına ve algılayışına yönelik hayli önemli tespitler ve tasvirler bulunmaktadır. Aynı özellik ve içerikte Emir Kalkan'ın *Kayseri kitapları*, Ahmet Turan Alkan'ın *Altıncı Şehir*'i, Özkan Yılmaz'ın Amasya'yı anlattığı *Yedinci Şehir*'i, İshak Sunguroğlu'nun *Harput Yollarında* ve Zekeriya Bican'ın *Sekizinci Şehir*'i hayli ilginç komşuluk öykülerine ve bilgilerine yer vermektedir.

Bu konuda Osmanlı'nın Anadolu ve diğer yörelerdeki bazı önemli şehirlerini inceleyen yerli yabancı bazı araştırmacıların şehir tarihleri de önemlidir. Bunlardan, Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert'in *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Daniel Goffman, Edhem Eldem, Bruce Masters'in *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Paul Dumont ve G. François Georgeon'un *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* ve Suraiya Faroqhi'nin *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* eseri, Ortadoğu ve

⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* külliyyatı 12 büyük ciltten, *İbn-i Batuta Seyahatnamesi* de 2 büyük ciltten oluşur. Aynı bir araştırmanın konusu olabilecek kadar geniş ve zahmetli bir alan olduğu için bu araştırma için söz konusu seyahatnamelerde komşuluk taranamadı. *İbn-i Fazlan* ve *Ebu Dülef Seyahatnameleri*'nde konuya yönelik yaptığımız taramada komşuluğa ilişkin veriler elde edilememiştir.

Müslüman Türk toplumlarında komşuluk hakkında zengin, ilginç ve önemli bilgiler vermektedir.

Sonuç

Toplumsal hayatın işleyişinde komşu ve komşuluk ilişkilerinin vazgeçilmez bir öneme ve işleve sahip olduğu, toplumun tarihsel geçmişinden ve bu gündelik hayatın işleyişinden anlaşılması mümkündür. Özellikle yardımlaşma ve güven ihtiyaçlarını karşılamak üzere ihtiyaç duyulan komşuluk, boş zaman geçirme, birlikte iş yapma, hobileri karşılama, yeni mekânlara alışma gibi işlevlere de sahiptir. Daha çok kadın ve çocukların ihtiyaç duyduğu komşuluk bazen yakın akrabalarından bile önde gelen bir kurum ve olgu haline gelebilmektedir. İslam Peygamberi'nin “komşunun komşuya varis kılınmasından korktum” hadisi bu yakınlaşmayı ve altında yatan mecburiyeti tasrih etmektedir.

Bu önemli toplumsal kurum ve olgunun, hızla değişen dünya şartları neticesinde doğal olarak değişim ve dönüşüme uğradığı bir gerçektir. Ancak bu değişim ve dönüşümün mahiyeti, hızı ve yeni fonksiyonu hakkında yeterli bilgiler ve araştırmalar yoktur. Türk sosyolojisinde en az değinilen konulardan biri de komşuluktur denilebilir. Yapılan kısmî araştırmalar ve genel söylemler doğrultusunda geleneksel komşuluk hayatının ve ilişkilerinin bittiği yolunda kanaatler serdedilmektedir. Ancak varılan bu kanıtı destekleyen somut veriler sınırlıdır. Tam bunun aksine söylemler de mevcuttur. Buna göre, komşuluk ve komşuluk ilişkileri, değişen koşullara paralel olarak yeni biçimler kazanmaktadır. Burada, sosyal bilimler açısından önemli ve gerekli olan, geçerli ve güvenilir metotlar kullanılarak elde edilecek bilgilerle bu değişimin anlaşılır kılınmasıdır.

Bugüne kadar akademik araştırmalara fazla konu olmayan komşuluğun tarihsel geçmişi de araştırılmış sayılmaz. Bu makalenin hazırlık aşamasında da görülmüştür ki, Türk yazılı kültüründe komşulukla ilgili mütecanis bir eserden söz edilememektedir. Bu boşluğun doldurulabilmesi için öncelikle toplumsal hayatta komşuluğun tarihi süreç içinde nasıl ifa edildiğine, ortaya çıkan kurumlarına ve değişim aşamalarına bakılmalıdır. Bu araştırmanın yapılabilmesi için de öncelikle tarihsel sosyolojinin metot ve kaynakları kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ALVER, Köksal, **Siteril Hayatlar, Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler**, Ankara: Hece Yayınları, 2007
- AMİCİS, Edmondo, **İstanbul (1874)**, Çev: Beynun Akyavaş, Ankara: TTK Yayınları, 1993
- ATAY, Mahmut, **Keban Baraj Nedeniyle Elazığ'ın 1800 Evler Mahallesi'ne Göç Edenlerin Kentleşme Sorunları** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: 1985.
- AYATA, Sencer-Ayşe Güneş AYATA, **Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü**, Ankara: T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Yayınları,1996.
- AYTAÇ, Pakize, "Türkiye'de Hemşerilik İlişkileri", **Türk Aile Ansiklopedisi**, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, C.2, 1991.
- BAKIR, İbrahim, "Ev ve Oda, Oda Çeşitleri", **Türk Aile Ansiklopedisi**, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, C:2, 1991
- ÇAĞIRICI, Mustafa-Ali ŞAFAK, "Komşu", **İslâm Ansiklopedisi**, C.26.
- ÇEZİK, Asuman, **Kentleşme-Yerleşme Sektör Raporu**, Ankara: DPT Yayınları, 1982.
- D'OHSSON, M. De M., **18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler**, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
- DOĞAN, İsmail, **Toplum ve Eğitim Sorunları Üzerine Felsefî ve Sosyolojik Tahliller**, Ankara: Pegem A Yayınları, 2004.
- DOĞAN, İsmail, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", **Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Ankara: 2003, C.35, S.1-2.
- ERDENTUĞ, Nermin, **Sosyal Âdet ve Gelenekler**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- ERGİN, Osman, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, 1936.
- ERKAT, Gülden, "İstanbul'da Aile ve Komşuluk İlişkileri", **1. Aile Şurası Bildirileri**, Ankara: 1990, No:9.
- Gecekonduarda Aileler Arası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü**, Ankara: Başbakanlık Kadın Ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı, 1993.
- GÖYMEN, Koral, **Kentle Bütünleşme Sürecinin Yönetsel Boyutu, Kentle Bütünleşme**, Ankara: TGAY Yayınları, 1982
- KIRAY, Mübeccel, **Az gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimi**, Ankara:1982.
- NİRUN, Nihat, **Sistemantik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991.
- ÖZDEMİR, Hasan, "Türkiye'de Komşuluk ve Komşuluk İlişkileri", **Türk Aile Ansiklopedisi**, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, C.2,1991.

- ÖZER, Muzaffer, **Her Yönüyle Kiracılık**, 2. baskı, İstanbul: Temel Yayınları, 1989.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (Haz.), **İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- SENCER, Yakut, **Türkiye'de Kentleşme**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979
- ŞEKER, Mehmet, **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- TÜRK ŞEHİR TARİHİ, **Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi**, C.3, S.6. İstanbul: 2005.
- ÜLGENER, Sabri F., **İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, İstanbul: İsmail Akün Matbaası, 1951.
- YASA, İbrahim, **Ankara'da Gecekondü Aileleri**, Ankara: Sosyal Hiz. Akd. Yayınları, 1966.